

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

ANNA FRANGOUDAKI - CAGLAR KEYDER (επιμ.), *Ways to Modernity in Greece and Turkey: Encounters with Europe, 1850-1950* [Τρόποι εκουγχρονισμού στην Ελλάδα και την Τουρκία: Συναντήσεις με την Ευρώπη, 1850-1950], I.B. Tauris, Λονδίνο & Νέα Υόρκη 2007, 265 σελ.

Το συλλογικό αυτό έργο αποτελεί ευπρόσδεκτη συνεισφορά στο ανεξάντλητο ερευνητικό πεδίο που προσφέρεται από τη συγκριτική μελέτη της εθνογένεσης στα Βαλκάνια και την Εγγύς Ανατολή. Ο συγκεκριμένος τόμος, επικεντρωμένος στην ελληνοτουρκική σύγκριση, λειτουργεί ουσιαστικά ως συνέχεια ενός ανάλογου εγχειρήματος που ξεκίνησε προ διετίας –βλ. F. Birtek - Th. Dragonas (επιμ.), *Citizenship and the Nation-State in Greece and Turkey*, Routledge, Λονδίνο 2005· ελληνική μτφρ.: *Ελλάδα και Τουρκία: πολίτης και έθνος-κράτος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006. Εκείνο το έργο πραγματευόταν τις θεομικές πλευρές της εθνογένεσης στην Ελλάδα και την Τουρκία, ενώ το παρόν ασχολείται περισσότερο με βιωματικές όψεις αυτής της διαδικασίας στις δύο χώρες, από τα μέσα του 19ου έως τα μέσα του 20ού αιώνα.

Βασικό ζητούμενο στην προβληματική που παρακινεί παρόμοιες διερευνήσεις είναι η συνάρτηση εθνικισμού και εκουγχρονισμού –ή, ακριβέστερα, πώς το εθνικιστικό φαινόμενο αποτελεί, ταυτόχρονα, «συνέπεια» αλλά και «όχημα» της εκουγχρονιστικής διαδικασίας. Είναι αυτονόητο ότι μια τέτοια προβληματική αφορά μεγάλο φάσμα ερωτημάτων τα οποία διεγείρουν, αφενός, τον περαιτέρω εμπλουτισμό της ιστορικής γνώσης και θέτουν, αφετέρου, σε δοκιμασία τα εν χρήσει θεωρητικά εργαλεία.

Στη σύντομη αλλά νευρώδη Εισαγωγή τους, οι επιμελητές Άννα Φραγκουδάκη και Caglar Keyder προσφέρουν σε αδρές γραμμές το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινούνται οι επιμέρους συνεισφορές του τόμου. Τοποθετώντας την εκουγχρονιστική πρόκληση στις αντίστοιχες ιστορικές συνάψεις, τονίζουν ιδιαίτερα τον καθοριστικό ρόλο του κράτους στους προσανατολισμούς και την εξέλιξη του, ούτως ειπείν, «εθνικού εκουγχρονισμού» τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Τουρκία. Επισημαίνουν ταυτόχρονα ότι αυτή η σύμπτω-

ση κρατικής εξουσίας, εκουγχρονιστικού προτάγματος και εθνικού ιδεώδους, παρά τις διαφορετικές χρονικότητες στις δύο περιπτώσεις, οδηγεί στη διαμόρφωση μιας, θα λέγαμε, «συγκροτημένης πραγματικότητας» που διαπλάθεται με μέτρο ανάλογες αφαιρετικές εικόνες περί έθνους και εθνικής ομοιογένειας. Τούτο δεν παραβλέπει φυσικά τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους κράτος και κοινωνία συναντώνται στην ελληνική και την τουρκική περίπτωση, αλλά υποβάλλει και τις δύο στην ίδια λογική ανάλυσης. Και, σε αυτό το πνεύμα, οι επιμελητές του τόμου αναδεικνύουν την ιδιαιτερότητα του εγχειρήματος που επιμελούνται: την ανάδειξη των ποικίλων τρόπων με τους οποίους η εθνική-εκουγχρονιστική «μηχανική» αφομοιώνεται εν τους πράγμασι από τις κοινωνίες προς τις οποίες απευθύνεται.

Χωρισμένος σε τέσσερις θεματικές ενότητες, ο τόμος περιέχει δώδεκα άρθρα από Έλληνες και Τούρκους πανεπιστημιακούς και ερευνητές, τα οποία εξεστινώνονται προς διάφορες κατευθύνσεις αυτής της κεντρικής διερεύνησης. Η πρώτη ενότητα επιχειρεί να διαφωτίσει το ασύμπτωτο της σχέσης κράτους και κοινωνίας στον ύστερο 19ο αιώνα τόσο στην ελληνική όσο και στην τουρκική περίπτωση, με τα άρθρα των Ιωάννη Τασόπουλου και Ζαφέρ Τοπράκ, αντίστοιχα. Ο Τασόπουλος ασχολείται με την ελληνική ιδιαιτερότητα του «προοδευτικού» Συντάγματος του 1864, σε συνάρτηση με τις κοινωνικές και ιδεολογικές αγκυλώσεις της κοινωνίας της εποχής. Η έμφαση εδώ δίδεται στις νοπτικές ορίζουσες του συγκεκριμένου φαινομένου και στους τρόπους με τους οποίους συντελείται η πλήρης εθνικοποίηση των δημοκρατικών ιδεωδών στην Ελλάδα του ρομαντικού μεγαλοϊδεατισμού. Σε παρόμοια κατεύθυνση, το άρθρο του Τοπράκ ανασκοπεί την οθωμανική «προϊστορία» του εκουγχρονισμού στην Τουρκία, τονίζοντας τη δυτικότερη έμπνευση των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ. Ο συγγραφέας τονίζει ότι ο εκουγχρονισμός του οθωμανικού κράτους θεωρήθηκε ότι θα αποτελούσε τη μόνη αποτελεσματική απόκριση στις προκλήσεις τόσο της Δύσης όσο και των αποσχιστικών εθνικισμών –και γι' αυτό επιχειρήθηκε η θέσπιση ριζικών (και αδιανόπτων για την οθωμανική παράδοση) μέτρων που αποσκοπούσαν στην ισοπολιτεία ανάμεσα στους υπηκόους της Αυτοκρατορίας. Και στις δύο περιπτώσεις, λοιπόν, το χάσμα ανάμεσα σε αφηρημένες αρχές και εμπειρικές πραγματικότητες γίνεται κατανοητό ως προϊόν των εντάσεων που ο εθνοκρατικός εκουγχρονισμός προκαλεί σε κοινωνίες οι οποίες παραμένουν ακόμη δέσμιες της παράδοσης.

Πρόκειται, ωστόσο, για ένα χάσμα που δεν μένει αγεφύρωτο. Παρά τις εντάσεις που προκαλεί, και μόνον η εισαγωγή δυτικών ιδεών ενεργοποιεί ποικίλους τρόπους αφομοίωσης από τα παραδοσιακά κοινωνικά περιβάλλοντα

που τις δεξιώνονται. Όψεις αυτής της «συγκροτημένης πραγματικότητας» εξετάζει η δεύτερη ενότητα του τόμου, όπου τέσσερα άρθρα εστιάζουν σε διάφορους τρόπους με τους οποίους τα κειμήλια του εθνικού εκουγχρονισμού γίνονται αντιληπτά και εντάσσονται στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων. Αναλύοντας κείμενα ελλήνων υπηκόων της ύστερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο Χάρης Εξερτζόγλου αναδεικνύει τις πολλαπλές ασάφειες του εκουγχρονιστικού προτάγματος το οποίο καθίσταται αντικείμενο εμπειρικών αναδιπραγματεύσεων με σκοπό όχι την αντιδιαστολή του με την έννοια της παράδοσης (ιδιαίτερα της θρησκευτικής) αλλά, αντίθετα, την ένταξή του σε μια απόπειρα αποκατάστασής της. Τέτοιες «παραδοσιαρχικές» μορφές αποδοχής (και όχι απόρριψης) της εκουγχρονιστικής πρόκλησης δεν συντελούνται, φυσικά, σε κοινωνικό κενό, αλλά, όπως προσεκτικά επισημαίνει ο Εξερτζόγλου, η ίδια η πολυσημία τους είναι ενδεικτική της κοινωνικής ρευστότητας και των συνεχώς αναδιατασσόμενων συμμαχιών που τις προκαλούν. Σε παρόμοιο πνεύμα, ο Ετέμ Ελντέμ ασχολείται με μια αναπάντεχα ενδιαφέρουσα πηγή, τους έλληνες καταθέτες της Οθωμανικής Τράπεζας και τον τρόπο με τον οποίο καλούνται να αυτοπροοριστούν διά των υπογραφών τους. Οι αναπροσαρμογές που συντελούνται στην ταυτότητα του υποκειμένου κατά την ύστερη φάση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τεκμαίρονται έτοι από τον τρόπο υπογραφής (λ.χ. με τη χρήση του ελληνικού ή του λατινικού αλφαβήτου). Ο Ελντέμ έχει βεβαίως συνείδηση των μεθοδολογικών περιορισμών της συγκεκριμένης προσέγγισης, ωστόσο από τη συμβολοποίηση της υπογραφής καταφέρνει να συναγάγει αρκετές ευρηματικές προτάσεις για τη διείσδυση των εκουγχρονιστικών ιδεών και πρακτικών στην οθωμανική πραγματικότητα, ιδιαίτερα σε σχέση με τις παραμέτρους της εθνικότητας, της θρησκείας, του μορφωτικού επιπέδου και του φύλου. Ανάλογο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η συνεισφορά της Ιωάννας Πετροπούλου, η οποία επικεντρώνεται στο άρθρο της στις μεταφράσεις ευρωπαϊκών (και ιδιαίτερα γαλλικών) μυθιστορημάτων στα караμανλίδικα, από τον καιρό του Τανζιμάτ και εντεύθεν. Η Πετροπούλου διακρίνει τα εκουγχρονιστικά σημαινόμενα πίσω από τέτοιες μεταφραστικές επιλογές (συνειδητή στροφή προς τη Δύση, κοσμικό περιεχόμενο), υποστηρίζοντας τα συμπεράσματά της με την παράλληλη διερεύνηση της «πολιτικής οικονομίας» που υποβοηθά τη συγκεκριμένη εκδοτική δραστηριότητα. Τέλος, η Σιμπέλ Μποζτζογάν στρέφει το ενδιαφέρον της στην αναζήτηση ξεχωριστού αρχιτεκτονικού ύφους κατά την ύστερη οθωμανική και πρώιμη εθνοκρατική περίοδο –σε ένα φαινόμενο που συναρτάται με τις αποκρίσεις στην πρόκληση του εκουγχρονισμού και το οποίο

συμπυκνώνεται στην παρεπόμενη σύγκρουση ανάμεσα στα ρεύματα της οθωμανικής αναγέννησης και του εθνικού μοντερνισμού.

Η τρίτη θεματική ενότητα του τόμου διαστέλλει το πεδίο αναφοράς για να περιλάβει τόσο τις μεταναστευτικές όσο και τις έμφυλες διαστάσεις της εκσυγχρονιστικής πρόκλησης υπό εθνικό μανδύα. Η Ιωάννα Λαλιώτου επικεντρώνεται στις ανασπασιοδοτήσεις της ελληνικής ταυτότητας εξαιτίας των μεταναστευτικών ρευμάτων προς τον Νέο Κόσμο τον 20ό αιώνα, επισημαίνοντας ότι η γεωγραφική και κοινωνική κινητικότητα που απελευθερώνεται κατ' αυτόν τον τρόπο τροποποιεί έξωθεν την παραδοσιακή εικόνα του Έλληνα μετανάστη, δημιουργώντας καινούργια πρότυπα και θετικές αξιοδοτήσεις. Η Αγγέλικα Ψαρρά, από την πλευρά της, μελετά την αποσπασματική εισαγωγή των φεμινιστικών ιδεών στην Ελλάδα του ύστερου 19ου και του πρώτου μισού του 20ού αιώνα και τις απόπειρες ενσωμάτωσής τους στις κυρίαρχες εθνικιστικές αντιλήψεις της κοινωνίας που τις υποδέχθηκε ως καταρχήν παρείσακτες. Οι παρεπόμενες αντιφάσεις αυτής της ιδεολογικής σύνθεσης ήταν επόμενο να νοθεύσουν, κατά μία έννοια, το εκσυγχρονιστικό περιεχόμενο των συστατικών της, αφού η εθνικοποίηση του φεμινισμού συνιστούσε έναν εμπειρικό συμβιβασμό που συνεπαγόταν την αποστασιοποίηση από την οικουμενικότητα των προταγμάτων του. Η Νουκέτ Σιρμάν, στο άρθρο της, στρέφει την έρευνά της στις αλλαγές που συντελούνται στη δομή της τουρκικής οικογένειας κατά τη μετάβαση από τους ύστερους οθωμανικούς χρόνους στην πρώτη περίοδο της Τουρκικής Δημοκρατίας. Παρότι κατά κύριο λόγο κειμενική, η προσέγγιση της Σιρμάν αποτελεί μια χρήσιμη συνεισφορά στην κοινωνιολογία της οικογένειας, δείχνοντας τη μετάβαση από την εικόνα του παραδοσιακού οίκου στο πρότυπο της πυρηνικής οικογένειας ως κυττάρου του έθνους, με αποτέλεσμα ο κρατικά καθοδηγούμενος εθνικός εκσυγχρονισμός να διεμβολίσει την ιδιωτική σφαίρα και να εκτοπίσει σταδιακά τη σημασία της συγγένειας στη ζωή των ανθρώπων. Ο Ζαφέρ Γιενάλ, τέλος, ασχολείται με ένα συναφές θέμα, τον συγκεκριμένο ρόλο που ο εθνικός εκσυγχρονισμός στην Τουρκία του Μεσοπολέμου επιφύλασσε στις γυναίκες ως μητέρες του έθνους. Με σημείο αναφοράς την ίδρυση και λειτουργία οικοκυρικών σχολών, ο Γιενάλ μελετά τις βιωματικές όψεις των εθνοκρατικών επεμβάσεων σε ζητήματα φύλου και οικογένειας που μέχρι τότε παρέμεναν εκτός δημόσιας σφαίρας και κρατικής δικαιοδοσίας, επιβεβαιώνοντας έτσι την ιδιότυπη κοινωνική μηχανική που επιβάλλεται από τον εθνικό εκσυγχρονισμό στην τουρκική περίπτωση.

Η τέταρτη και τελευταία θεματική ενότητα περιλαμβάνει δύο άρθρα που

ασχολούνται με αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί «ποικτική του χώρου» υπό το κράτος του εθνικού εκουγχρονισμού. Στο πρώτο άρθρο, η Μπρέ Κολιόγλου Κιρλί εξετάζει την πολεοδομική και αρχιτεκτονική ανάπλαση της κατεστραμμένης Σμύρνης μετά την Καταστροφή του 1922, όπου η επαναπλήρωση του «κενού χώρου» συντελέστηκε με επεμβάσεις που αντανakλούσαν τις νέες αντιλήψεις περί εθνικής ομοιογένειας. Έτσι, οι χιλιοδουλεμένες στο αργόσυρτο παρελθόν της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας παραδοσιακές χρήσεις του αστικού χώρου σαρώθηκαν από το τοπίο, χάρη σε μια αισθητικά και λειτουργικά «ενιαία» ανοικοδόμηση που βρισκόταν υπό την καθοδήγηση της κεντρικής εξουσίας και αντανakλούσε τους μιμητικούς πειραματισμούς του τουρκικού εθνικισμού. Η συγκροτημένη πραγματικότητα που δημιουργεί ο εθνικός εκουγχρονισμός αποτυπώνεται εδώ σε έναν όντως νέο αστικό ιστό — η Σμύρνη δεν μετατρέπεται σε Ιζμίρ μόνον κατ' όνομα. Στο άλλο άρθρο αυτής της ενότητας, η Αλεξάνδρα Γερόλυμπου μελετά την αστική ανάπτυξη στην Ερμούπολη, τη Μυτιλήνη και τη Σάμο από την ύστερη οθωμανική περίοδο και εντεύθεν. Το αξιοσημείωτο στις μικρές αυτές επαρχιακές πόλεις είναι πως ο εθνικός εκουγχρονισμός δεν υποθάλπεται άνωθεν — αντιθέτως, οι κάτοικοί τους αναδέχονται ασμένως τους νέους τους ρόλους ως εθνικά υποκείμενα και αρχίζουν να μεταμορφώνουν την όψη του αστικού χώρου με την εξάλειψη των ιχνών του άμεσου παραδοσιακού παρελθόντος.

Το εύρος των θεμάτων που εξετάζει αυτός ο συλλογικός τόμος, συνδυασμένο με τις θεωρητικές ευαισθησίες των συγγραφέων που φιλοξενεί, μας προσφέρουν μια πληρέστερη κατανόηση των ομοιοτήτων και των διαφορών ανάμεσα στα μονοπάτια που ακολουθεί ο εθνικός εκουγχρονισμός στην Ελλάδα και την Τουρκία. Χάρη στις προσπάθειές των συντελεστών τού τόμου, αντιλαμβανόμαστε καλύτερα τόσο την εξωγενή προέλευση όσο και τον δομικό χαρακτήρα της εκουγχρονιστικής πρόκλησης (δηλαδή, το πώς ακριβώς η Οθωμανική Αυτοκρατορία «αργοπέθαινε από την Ευρώπη»), — εντοπίζουμε την «άνιση» αφομοίωση αυτής της πρόκλησης από κοινωνίες που μετωρίζονταν ακόμη ανάμεσα στην παράδοση και την νεωτερικότητα και, τέλος, εμβαθύνουμε στην πληθώρα των αποκρίσεων από μέρους των κοινωνικών υποκειμένων, όπως αυτές αποτυπώθηκαν σε διάφορες όψεις του κοινωνικού βίου. Κινούμενοι σε μικροσκοπικό επίπεδο ανάλυσης, οι συντελεστές του τόμου μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε πώς το πρόταγμα της εθνικής ομοιογένειας — όπως αυτό συνέβη να εφαρμοστεί στην πράξη από την κοινωνική μηχανική που ασκήθηκε από τα δύο εθνικά κράτη — «μεταφράστηκε» τελικά σε βίωμα. Συνήθως εκόντες (ως μέρος του νεωτερικού εθνικού μύθου)

και οίγουρα με την υποβολή της εθνοκρατικής εξουσίας, οι πρώην υπήκοοι μεταμορφώθηκαν σε *homines nationales*, σε πολίτες εθνικών κρατών, με όλα τα βιωματικά παρακολούθημα αυτού του θεσμικού μετασχηματισμού.

Χρησιμοποιώντας άλλους όρους, θα έλεγα ότι η αξία του τόμου έγκειται στο ότι κινείται άνετα και καρποφόρα σε ένα προνομιακό πεδίο της ιστορικής κοινωνιολογίας –στη μελέτη επιμέρους όψεων της ανθρώπινης εμπειρίας μέσα σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες. Ως πεδίο συνάντησης δομικών προσδιορισμών και υποκειμενικής δράσης, ένα τέτοιο θεματολόγιο μας επιτρέπει να εισχωρήσουμε στη σύγκρουση ανάμεσα, αφενός, τις αφηρημένες αρχές της νεωτερικότητας και, αφετέρου, τους εμπειρικούς διακανονισμούς της παράδοσης και, στη συνέχεια, να ιχνηλατήσουμε τους τρόπους με τους οποίους επέρχονται οι εμπράγματα συμβιβασμοί και συντίθενται τελικά σε νέες πραγματικότητες. Και, από μια ακόμη γενικότερη σκοπιά, τέτοιες προσπάθειες επιβεβαιώνουν δημιουργικά τη ρήση του Έντουαρντ Π. Τόμσον, ότι το ζητούμενο κάθε ιστορικής κατανόησης είναι να συλλάβουμε την κρίσιμη αμφισημία της ανθρώπινης παρουσίας μας στην ίδια μας την ιστορία, ως εν μέρει υποκειμένων και εν μέρει αντικειμένων, ως εκούσιων φορέων των ίδιων των ακούσιων προσδιορισμών μας.

ΠΑΝΤΕΛΗΣ Ε. ΛΕΚΚΑΣ

ΠΑΝΟΣ ΚΑΖΑΚΟΣ, *Αναθεώρηση του Συντάγματος και Οικονομία. Δοκίμιο οικονομικής ανάλυσης των συνταγματικών θεσμών*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2007, 194 σελ.

Η συζήτηση για την αναθεώρηση του Συντάγματος αποτελεί πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ νομικών, οικονομολόγων και πολιτικών επιστημόνων. Ο συγγραφέας επιλέγει να προσεγγίσει το ζήτημα ενταγμένο στο τρίπτυχο κανόνες-ποιότητα πολιτικής-οικονομικές επιδόσεις. Το βασικό επιχείρημά του, που εδράζεται στην οικονομική των συνταγματικών θεσμών [constitutional economics], είναι ότι ο επαναπροσδιορισμός των κανόνων (συνταγματικών και άλλων) του πολιτικού παιχνιδιού είναι δυνατό να οδηγήσει σε βελτίωση της ποιότητας της πολιτικής (νοούμενης τόσο ως politics, όσο και ως policy) και, συναφώς, σε βελτίωση των οικονομικών επιδόσεων της χώρας. Με βάση τον συλλογισμό αυτό εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο οι συνταγματικοί κανόνες μπορούν να λειτουργήσουν ως «θεσμικά δεσμά» για τους πολιτι-